पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ! ॥”
विवरणमस्य तदध्यायात् विस्तरशो द्रष्टव्यम् ।
दुष्यन्त इत्यपि पाठः ॥)

दुस्पर्शः, पुं, (दुःखेन स्पृश्यते इति । दुर्+स्पृश+कर्म्मणि खल् । विसर्गस्य वा लोपः ।) दुरालभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
“यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुःखस्पृश्ये, त्रि ॥

दुस्स्थः, पुं, (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः+स्था+कः ।) कुक्कुरः । कुक्कुटः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दुःस्थिते, त्रि । यथा, भट्टौ । २ । ३६ ।
“बलिर्ब्बबन्धे जलधिर्ममन्थे
जह्रेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।
कल्पान्तदुस्स्था वसुधा तथोहे
येनैष भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥”)

दुह, इर् अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अदुहत् अदोहीत । अर्द्दनमिह वधः । इति दुर्गादासः ॥

दुह, ल ञ औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-उभं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च व्यक्तीकरणमिति धातुपारायणिकाः । ञ ल, दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य गुणैरुपस्नुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति किराते वसूनीति कर्म्मणो विद्यमानतया कर्म्मकर्त्तृत्वाभावात् स्खलितमित्येके । दुहादेरप्रधानकर्म्मविषये कर्म्मकर्त्तृत्वे प्रधानकर्म्मप्रयोगो दुर्निवारः । इति कुलचन्द्रः ॥ स्वमते तु अतएवानयोर्ऽपि ढवत्त्वमिति वचनात् पचदुहोः कर्म्मणि विद्यमानेऽपि कर्म्मकर्त्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

दुहिता, [ऋ] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाले धनादिकमाकृष्य गृह्णातीति । यद्वा, दोग्धि गा इति । आर्यकाले कन्यासु एव गोदोहनभारस्थितेस्तथात्वम् । दुह+“नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।” उणां । २ । ९६ । इति तृच् । निपातनात् गुणाभावः ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ कन्यादानपात्रापात्रं यथा,—
“कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् ।
वराय गुणहीनाय वृद्धायाज्ञानिने तथा ॥
दरिद्राय च मूढ़ाय योगिने कुत्सिताय च ।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
चापलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ।
जड़ाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने ॥
ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ॥
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥”*॥
कन्याविक्रये दोषो यथा,—
“यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥
कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् ।
विक्रीणीते मांसभारं वहत्येवं दिवानिशम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
कन्यादानफलं यथा,—
“दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
सन्ध्यायज्ञवेदपाठकारिणे सत्यवादिने ।
अस्मै प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
वेदज्ञाय च विप्राय दत्तार्द्धफलदायिनी ॥
प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
शठाय सन्ध्याहीनाय वार्ष्यिकफलदा सुता ॥
सर्व्वसन्ध्यास्वगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
विप्रोद्भवाय दत्ता या वाप्यर्द्धफलदा सुता ॥
पापिने शूद्रजाताय विप्रचेत्रोद्भवाय च ।
दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
जितेन्द्रियाय दत्ता या विंशद्वापीफलप्रदा ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
दत्त्वा कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथवा ।
नारायणस्वरूपश्च भवेदेव स्रुतौ स्रुतम् ॥
विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च ॥” * ॥
विवाहानन्तरं कन्याया भर्त्तृगृहगमनसमये पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुर्व्वाससा सह और्व्वकन्यायाः कन्दल्या विवाहे ।
“कन्यासमर्पणं कृत्वा मोहादुच्चै रुरोद च ।
मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य बोधयामास कन्यकाम् ॥
मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्रुदन्तीं शोकसंयुताम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डश्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥

दुहितुःपतिः, पुं, (दुहितुः सुतायाः पतिः । “विभाषास्वसृपत्योः ।” ६ । ३ । २४ । इति विभक्तेरलुक् ।) जामाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

दुह्यं, क्ली, (दुह्यते इति । दुह+“एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।” ३ । १ । १०९ । इत्यत्र “शंसिदुहिगुहिभ्यो वा ।” इति काशिकोक्तेः क्यप् ।) दोहनयोग्यम् । दोह्यम् । इति व्याकरणम् ॥

दू, ओ ङ य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उपतप्तीकरणमुपतप्तीभावश्च । ओ, दूनः । ङ य, दूयते दैन्यं जनम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं पश्यन्न दूयसे इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

दूड़भः, त्रि, (दुर्दुःखेन दभ्यते इति । दुर्+दभ+खल् । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्येति वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं भस्य ड़त्वञ्च ।) व्यसनप्राप्तः । विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्द्दहः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
“युवं दक्षं धृतव्रतमित्रावरुणदूळभम् ॥”
“दूड़भं दुर्द्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ।” “दूड़भं दह भस्मीकरणे दुःखेन दह्यते इति दुर्द्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिना दुरित्युपपदे दग्धेः खल् व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपः दकारस्य ड़कारो हकारस्य च भकारः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दूड़ाशः, त्रि, (दुःखेन दाश्यते यः । दुर्+दाशि+खल् । “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य “दुरो दाशनाशेति ।” वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं ड़त्वञ्च ।) पीड़ायुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।१।१३।१।
“नमस्ते अस्त्वश्मने येना दूड़ाशे अस्यसि ॥”)
दन्त्यसान्तोऽपि ॥

दूढ्यः, त्रि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर्+ध्यै+खल् । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च ।” ६ । ३ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं ढत्वञ्च ।) अधमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

दूणाशः, त्रि, (दुःखेन नाश्यते ऽसौ । दुर्+नाशि+खल् । “दुरो दाशनाशेति ।” ।६।३।१०९ इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊत्वं णत्वञ्च ।) दुःखेन नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (नाशयितुमशक्यः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६२ । ११ ।
“यो दूणाशो वनुष्यता ॥”)

दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तावहनादिनेति । दू+“दूतनिभ्यां दीर्घश्च ।” उणां । ३ । ९० । इति क्तः दीर्घश्च ।) वार्त्ताहरः । तत्पर्य्यायः । सन्देशहरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दिष्टकथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
अपि च ।
“मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥”
इति चाणक्ये । १०६ ॥
अन्यच्च ।
“परेङ्गितज्ञः परवाग्गाज्ञार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गितज्ञं तथा सभ्यं दक्षं सत्कुलसम्भवम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि सङ्गतान् ।
विग्रहार्थो मितार्थश्च तथा शासनहारकः ॥